

Spinoza'nın *Teolojik-Politik İnceleme*'sinin Felsefî ve Teolojik Bağlamda Okunuşu Üzerine

MUSA KAZIM ARICAN

Doç. Dr. | Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü | 06690, Çankaya, Ankara, Türkiye | kazimarican@hotmail.com

Özet: Spinoza'nın hem kendi zihniyetindeki dinî ya da teolojik arkaplan hem de eserlerindeki dinî ve felsefî arkaplan göz ardı edilmediği zaman, ancak onun sağlıklı anlaşılması ve algılanması söz konusu olacaktır. Felsefe tarihinde dinî, teolojik ve felsefî anlayışı açısından en tartışmalı filozoflarından birisi olan Spinoza, özellikle *Teolojik-Politik İnceleme* adlı eseri doğru okunduğu ve algılandığı takdirde, ona atfedilen birçok yanlış anlaşılma ortadan kalkacaktır. İşte bu makalemizde, Spinoza'nın tüm felsefesinin en doğru ve sağlıklı anlaşılmasına katkı sağlayacak dinî ve felsefî karakterli söz konusu eserinin okunuşunda ve anlaşılmasında dikkat edilmesi gereken önemli noktalara işaret edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, vahiy, mucize, peygamberlik.

On Reading of Spinoza's *Theological-Political Treatise* in Philosophical and Theological Context

MUSA KAZIM ARICAN

Assoc. Prof. | Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Depart. of Philosophy | 06690, Çankaya, Ankara, Turkey | kazimarican@hotmail.com

Abstract: When both religious and theological background in Spinoza's own thought and philosophical or theological background in his writings is not ignored, just then it can be a matter of understanding and perception him healthily. Spinoza is one of the most controversial philosophers in terms of religious, theological and philosophical understanding in the history of philosophy, and as long as to be read and perceived correctly his work *Theological-Political Treatise*, there will go away lots of misunderstanding attributed to him. Here in this paper, we will point out the significant points to take into account on reading and understanding of the aforementioned religious and philosophical work which to contribute to understanding of Spinoza's philosophy entirely in truest and health.

Keywords: Spinoza, *Theological-Political Treatise*, revelation, miracle, prophecy.

Giriş

Bu makalemizde, Spinoza'nın *Teolojik-Politik İnceleme*'sinin felsefi ve teolojik bağlamda yeniden okunuşunda ve anlaşılmasında dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde durulacaktır. Zira söz konusu eserin okunuşundan kaynaklanan yanlış anlamalar ve algılamalar dolayısıyla Spinoza'nın hem kendi şahsı hem de felsefesi de zaman zaman yanlış anlaşılmaktadır.

Spinoza'nın hem şahsının hem de felsefesinin doğru anlaşılması için öncelikle söz konusu eserinin doğru okunup algılanması gerektiği kadar onun felsefesinin ve eseri kaleme alışındaki saiklerin de iyi bilinmesi gerekmektedir. Her şeyden önce onun söz konusu eseri teolojik ve felsefi kodları olan bir metindir. Eserin yoğun teolojik ve felsefi boyutu yanında, Spinoza'nın şahsının da teolojik yönü dikkate alınmaksızın, mevcut eser üzerinde sağlıklı bir okuma gerçekleşmeyeceği için, hem Spinoza hem felsefesi de sağlıklı anlaşılıp algılanamayacaktır.

Felsefe geleneğinde Spinoza'nın birçok hususta yanlış anlaşıldığı ve algılandığı gözükmektedir. Çünkü insanlar, herhangi bir felsefi düşünceyi, metni, ya da bilgiyi nasıl istiyorlarsa öyle yorumlayabilirler. Özellikle Spinoza felsefesinde dikkat çeken yanlış anlaşılmalara ya da yorumlar, onun Tanrı anlayışından, Kutsal Kitap, Vahiy, Peygamberlik ve Mucize gibi teolojik hususlara ilişkin konulara kadar dayanmaktadır. Yaygın olarak onun tüm bu teolojik konularda olumsuz tavır takındığı ve bu hususları inkâr ettiği iddia edilmektedir. Söz gelişi o, zaman zaman ateist, materyalist ve hatta dinsiz gibi vasıflarla nitelendirilmiştir. Gerçekte ise o, Kitab-ı Mukaddes'in tahrif edildiğini ileri sürdüğü ve teslis dogmasını reddettiği için Yahudi ve Hıristiyan geleneğince ve bu geleneği dikkate alan düşünür ve filozoflarca Tanrı'nın varlığını ve dinî geleneği reddediyor olarak tanımlanmaktadır. Oysa o, Tanrı'nın varlığını, vahyi, peygamberliği vb. dini geleneği kabul eden bir filozoftur. Bununla birlikte o, Tanrı anlayışı dolayısıyla bazı felsefe tarihçileri tarafından panteist olarak görülmekle birlikte, Hegel gibi onun eserlerini okurken teolojik ve felsefi arka planını dikkate alan bazı filozoflar buna itiraz etmektedirler.

Şu halde Spinoza'nın hem kendi zihniyetindeki dinî ya da teolojik arkaplan hem de eserlerindeki teolojik ve felsefi arkaplan göz ardı edilmediği zaman, ancak

onun sağlıklı anlaşılması ve algılanması söz konusu olacaktır. Kısacası felsefe tarihinin dinî, teolojik ve felsefî anlayışı açısından en tartışmalı filozoflarından birisi olan Spinoza, özellikle *Teolojik-Politik İnceleme* adlı eseri doğru okunduğu ve algılandığı takdirde, ona atfedilen birçok yanlış anlaşılma ortadan kalkacaktır. İşte bu makalemizde, Spinoza'nın tüm felsefesinin en doğru ve sağlıklı anlaşılmasına katkı sağlayacak dinî ve felsefî karakterli söz konusu eserin okunup anlaşılmasında dikkat edilmesi gereken bazı önemli noktalara işaret etmeye çalışacağız.

1. *Teolojik-Politik İnceleme*'nin Batı Düşüncesindeki Değeri; Teolojik ve Felsefî Açıdan Anlaşılması Problemi

Konumuza öncelikli olarak Spinoza'nın hayatına ilişkin bazı ilginç ve ele alacağımız sorun çerçevesindeki bazı dikkat çekici kesitlerle başlamak istiyoruz. Baruch de Spinoza 1632'de¹ Amsterdam'ın Portekiz-Yahudi cemaatindeki Michael de Espinoza² adında önde gelen bir tüccarın oğlu olarak dünyaya gözlerini açmıştır.³ Spinoza, Yahudi okulunda okuyan yetenekli öğrencilerden biriydi. Yahudi cemaatinden elini eteğini çektiğinde o, Yahudi felsefe, edebiyat ve ilahiyat alanında sıkı bir bilgi birikimine sahipti. Belki de bu, döneminin önde gelen filozoflarının hiçbirinin sahip olmadığı bir avantajdır. Her şeye rağmen o, kendi

¹ Spinoza'nın 24 Kasım tarihinde doğmasına karşın, ismi tüm Yahudi erkekleri gibi sünnet töreni sırasında, *brit milah*'ta, yani sekiz gün sonra 1 Aralık tarihinde yazılmıştır. Cemaat kayıtlarının çoğunda adı 'Bento' olarak geçmektedir. Cemaate katkılarının sıralandığı kitapçıkta ve afarozunu ifşa eden *berem* denilen belgede ismi 'Bento'nun İbranicesi olan ve 'kutsanmış' anlamına gelen 'Baruch' diye anılmaktadır (Nadler, 2008: 80).

² Spinoza'nın babası Portekiz'den Hollanda'ya göç etmiş bir ailedendir. Michael de Espinoza'nın 1649-1659 yıllarında kendilerine 'Muhammed'in Dağ Kelebeği' (Parnassim du Mahamad) adı verilen üç kişiden biri olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu ifadenin deyim ya da unvan olarak ne anlama geldiğiyle ilgili yeterli malumat bulunmamaktadır (Bayraktar, 2007: 136).

³ Spinoza'nın hayat hikâyesi hakkında en önemli kaynaklardan birisi A. Wolf'un *The Oldest Biography of Spinoza* adlı edisyon çalışmasıdır. Buna göre Spinoza hakkında en eski ve en özgün çalışma iki tanedir. Bunlardan en çok bilineni 1705'de yayınlanan ve Colerus'a ait olan *The Life of Spinoza* isimli çalışmadır. Daha az bilineni, ancak öncekine göre daha eski ve daha değerli olan ise Lucas'a ait olan *Life of the Late Mr. de Spinoso* isimli çalışmadır. Son çalışma 1667-1678 arasında yazılmış 1719'a kadar yayımlanamamıştır. Bu iki eser, Wolf'un burada zikredilen eserinde bir araya getirilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Lucas, 1992: 17-38. Krş. Colerus, 1706: 383-418. (Bu eser, Pollock'ın *Spinoza: His Life and Philosophy* (1899) adlı eserinin 383. sayfasından itibaren Appendix kısmında yer almaktadır. Ayrıca, Colerus, Wolf'un bahsetmiş olduğu, Spinoza'nın ilk biyografistlerinden biridir.) (Lloyd, 1996: 2-3).

felsefi sistemi doğrultusunda da olsa, içinde doğup büyüdüğü bu geleneğe karşı ilgisi, kaleme aldığı yazılarıyla tüm hayatı boyunca devam etti. Cemaatten atıldığı 24 yaşlarında o,⁴ Amsterdam'ın İspanyol Yahudileri olan Sefarad liderleri tarafından o güne kadarki en sert aforoz⁵ kararına maruz kalmıştır (Nadler, 2008:11). Zira Yahudi cemaati içinde eleştiricilere ve inkârcılara karşı derin bir düşmanlık vardı. Özellikle bu dönemde Hıristiyanlığa geçen bazı cemaat mensupları, topluluğu fena halde öfkelenirmiş ve ortodoksiden ayrılan cemaat mensuplarına karşı 'sert bir tavır almaya' itmiştir. Spinoza da bu ortamda sergilediği eleştirel tutumla tepki almıştır. Bir anlatımda sinagog'dan diğer bir anlatımda ise tiyatrodan çıkarken hayatına kastedildiği ve bir Yahudi'nin onu haince bıçaklaması ile bıçağın sadece paltosunu ya da ceketini yırttığı iddia edilmektedir. Yarası hafif olsa da, Spinoza, bu saldırıyı kendisini ciddi anlamda öldürmeye yönelik bir girişim olarak algılamıştır (Nadler, 2008: 169).

Düzenli bir geliri olmayan Spinoza, mercek yontuculuğu yaparak kazandığı paralarla hayatını sade ve gösterişsiz bir şekilde sürdürmeye çalışır.⁶ Ancak buradan elde ettiği paralar ihtiyaçlarını karşılamaya yetmez ve zaman zaman dostlarının yardımına ihtiyaç duyar. Her ne kadar masrafsız bir hayatı olsa da tek lüks zevki, o zamanlar moda olan, pipo içmektir. Belki irsi olarak var olan rahatsızlığı mercek

⁴ 1656 yılının sonunda yirmi dört yaşlarında olan Spinoza, şöyle tasvir edilmektedir: Akdeniz görünüşü gözden kaçmayacak yakışıklı bir delikanlıdır. Hafif solgun ama güzel bir yüze, siyah saçlara ve gözlere sahip kısa bir adamdır. Buna göre o, ince ama düzgün bir bedene, siyah saçlara ve siyah bıyığa sahip güzel bir adam olmakla birlikte zeytin rengi ve İspanyolları andıran çehreye sahip biri olarak tanıtılmaktadır (Nadler, 2008: 227).

⁵ Aforoz (herem/niddui) gerektiren belli yasalar bulunmaktadır: Cemaat dışında ortak dua için bir minyan kurmak; ma'amad'ın (yedi kişilik yönetici kurul) emirlerine uymamak, vurmak amacıyla başka bir Yahudi'ye el kaldırmak, sinagoga silahla gelmek (ancak bir Hıristiyan ile kavgalı olup korunma ihtiyacı duyan Yahudiler bu yasadan muaf olabilirdi); ma'amad'ın izni olmadan Yahudi olmayanları sünnet etmek, boşanma belgeleri ayarlamak; yasadışı demir para alım satımı ve daha önce isyan ederek sinagogu terk etmiş ya da asla sinagog üyesi olmamış kişilerle ortak duada bulunmak bunlardan bazılarıdır. Din ve iman konularıyla ilgili olarak, sinagoga iştirak, koşer eti alımı ve tatil edilen günlere riayet gibi belli kuralların ihlali de aforoz nedenidir. Söz gelişi Saferad bir Yahudi Aşkenaz Yahudi kasabından et alamaz (Nadler, 2008: 187).

⁶ Spinoza'nın evini ya da odasını sade ve işlevsel döşediği dile getirilir: Çok az sayıdaki eşyası bir yatak, meşe ağacından bir küçük çalışma masası, uçayaklı bir köşe masası ve iki tane daha küçük masayla birlikte mercek perdahlama tezgâhı ve bir kitaplıkla yüz elli kitaptan ibaretti. Duvarında siyah çerçeveli bir portre ile bir de satranç tahtası da bulunmaktaydı (Nadler, 2008: 408).

yontuculuğunun tozlarının ciğerlerine verdiği hasarla birleşince erken dönemde ölür. 21 Şubat Pazar 1677'de hiç evlenmemiş⁷ olarak sessizce öldüğünde bu kadar sade ve gösterişsiz hayatına rağmen borç içindedir. Kendinden sonra arta kalan giysileri, mobilyası ve kitapları, ev sahibi tarafından bir müzayedede satılarak, borçları ödenmeye çalışılır. Cenaze masrafları ve oda kirası bir dostunun ödemesiyle ancak bu dünyaya ait hesabı kapatılabilir. Dört gün sonra yapılabilen cenaze töreninin hazırlıklarını dostu Van der Spyck üstlenir. Cenazesine pek çok tanınmış sima 'Yeni Kilise mezarlığına' kadar eşlik etmiştir. Cenazeden sonra bu dostu törene katılanlara ve komşularına kendi evinde şarap ikram ederek Spinoza'ya karşı son görevini yerine getirmiştir (Nadler, 2008: 490-1).

Hayat hikâyesine bakıldığında Spinoza'nın çok sade ve telaşsız bir hayat yaşadığı zannedilir.⁸ Oysa hayatının baharında ve gençlik döneminde çalkantıların içine düşer. Büyük badirelerden sonra sade, gösterişsiz ve dünya menfaatlerinden uzak filozofik hayatı başlar. Bu hayatın öncesinde 27 Temmuz 1656 yılında Houtgrach'taki büyük sinagogun kapısına, uzun zamandır şeytani görüş ve faaliyetleri olduğu gerekçesiyle Baruch de Spinoza'nın aforoz edildiğini ilan eden

⁷ Van den Enden'in öğrencilere ders verecek kadar Latince ve müzikten anlayan bir kızı vardı. Spinoza sıkça bu kıza âşık olduğunu ve onunla evleneceğini söyler. Çelimsiz vücudu güzel olmasa da keskin zekâsıyla Spinoza'yı cezbeder. Ancak Spinoza'nın okul arkadaşı Hamburglu Kerckring, bu durumu fark edince kıskançlık krizine girer. Aşk oyununda kaybetmeye pek niyetli olmayan Kerckring, çabalarını artırıp, güzel bir inci kolyenin yardımıyla kızın gönlünü çalmayı başarır. Kerckring, Clara Maria ile okuldan ayrıldıktan on iki yıl sonra da olsa evlenir (Nadler, 2008: 166-7).

⁸ Spinoza zamanının büyük bir bölümünü odasında geçiren, mercekleri ya da yazıları üzerine çalışan, belki de bazen sadece okuyan biriydi. Evde olduğu zaman, kimseye zahmet vermezdi. Çalışmalarından yorulduğu zaman, aşağı iner ve önemsiz bir konu üzerine bile olsa, ev arkadaşlarının konuşmalarına katılırdı. Kafasını dağıtmak için örümcek toplar ve onları birbirleri ile dövüştürürdü. Bazen de ağlarına sinekler atar, 'savaşlar' çıkarır ve bu onu çok mutlu eder, kahkahalara boğulurdu. Spinoza, işini bir yana bıraktığında, somurtkan, hatta münzevi ve toplumdan uzak bir kişi değil, Etika'nın yazarından bekleneceği üzere, sokulgan, dengeli, hoş giden ve ılımlı biriydi. Kibar ve düşünceliydi, başkalarıyla birlikte olmaktan ve onlar da Spinoza ile birlikte olmaktan hoşlanırdı. Sohbeti sakın ve ölçüydü. Tutkularını denetim altına alışı hayranlık vericiydi. Hiç kimse onu üzgün veya şen şakrak göremezdi. Kızgınlığını ve hoşnutsuzluğunu denetleyebilir ya da içinde tutabilir, bunu sadece bir işaret veya tek bir kısa sözcükle anlatır ya da bu tutkunun onu ele geçirmesi korkusuyla, kalkar ve dışarı çıkardı. Dahası, gündelik konuşmalarında arkadaşça ve girişkendi. Evin hanımı ya da bir başka ferdi hastalandığında, her seferinde onları rahatlatır, avutur ve Tanrı'nın onlara verdiklerine tutunmalarını söyleyerek yüreklendirirdi. Evdeki çocukları büyüklere karşı kibar ve saygılı olmaya ve sık sık ayinlere gitmeye yöneltirdi (Nadler, 2008: 409-10).

bir yazı asılır. Zira cemaat idarecilerinin ve üyelerinin gayretlerine karşın o, hidayete rucu etmemiş ve heretik ilan edilerek bu cemaatten, inançtan ve toplumdaki sonsuza kadar dışlanmış. Teolojik görüşleri dolayısıyla Spinoza, teolojik karakterli dini dışlayıcılığın, sosyal, kültürel, siyasal, ekonomik ve temel insanî haklardan mahrum bırakma tarzındaki en katı ve müsamahasız modeliyle karşı karşıya gelmiştir. Buna göre 'Meleklerin gösterdiği yol ve velilerin emirleriyle, Baruch de Spinoza'yı cemaatten çıkarıyor, dışlıyor ve lanetliyoruz. Onu gündüz ve gecede, uyuduğunda ve uyandığında, sokağa çıktığında ve evine döndüğünde lanetliyoruz' şeklindeki bir metin yayımlanır.

Spinoza'nın düşüncelerini etkileyenler filozoflar olduğu gibi, onun düşüncelerinden etkilenen önemli filozoflar da vardır. Düşünceleri üzerinde etkili olanlar arasında Descartes gibi Batılı felsefeciler, Yahudi ve Müslüman filozoflar bulunmaktadır. Bunlar arasından İbn Meymun ve İbn Rüşd'ün önemli bir yeri olduğunu belirtmek gerekir ki onlar aracılığıyla Aristoteles'i ve Hıristiyan skolastiğini tanıdığı bilinmektedir (Scruton, 1991: 20-5 ve 32-3). İkinci olarak Spinoza, acınası hayat hikâyesine rağmen gıpta edilecek felsefi düşüncesiyle Alman idealist felsefesine önemli oranda etki yapmıştır. Gerçek din ile gerçek felsefenin benzer olduğu noktasında Hegel'in (1770-1831) hazırlayıcısı gibidir. Onun felsefe, din-felsefe ilişkisi konularındaki anlayışları Spinoza'dan ödünç alınmıştır. Spinoza'nın felsefesi, gerçek kimliğiyle ancak Hegel ve Schelling sayesinde ortaya çıkmıştır (Scruton, 1991: 112-3). Belki de Lessing, Herder, Goethe, Novalis, Schleiermacher, Schelling, Jocabi ve Hegel gibi Alman idealistleri olmasa, Spinoza bugün bu kadar tanınıyor olmayacaktı (Zweig, 1946, 20-3; Lloyd, 1996: 14; Schipper, 1993: 191). Alman düşünürlerinden Novalis onu 'Tanrı sarhoşu adam' diyerek övmeye çalışırken (Harris, 1992: 24; Garrett, 1996: 1; Shanks, 1938: 3), Hegel onun ateist olamayacağını ısrarla belirtir ve gerçek felsefenin Spinoza felsefesi olduğunu belirtir (Hegel, 1996: 178-9).

Spinoza'nın eserleri arasında en dikkat çeken ve başına olmadık işler açanı *Teolojik-Politik İnceleme* olmuştur.⁹ Eser isimsiz yayınlanmasına rağmen çok ciddi

⁹ Spinoza'nın *Teolojik-Politik İnceleme*'siyle *Etika*'sı arasında biçim ve konu bakımından belirgin bir farklılığa rağmen temelde bazı benzerlik ya da devamlılık söz konusudur. Söz

rahatsızlıklar doğurmuştur. Esere ait yayıncı ve basım yeri bilgileri de sahteydi, sadece başlık doğrudu. 1673 yılında Hollanda Eyaletler Meclisi ve Batı Frizya vekilleri, sahte başlıklar altında yayınlanan 'kâfir' kitaplara karşı şiddetli önlemler alınması çağrısını yapmıştır (Nadler, 2008: 453). Her ne kadar *Teolojik-Politik İnceleme* imzasız yayınlanmış olsa da, yazarının kimliği büyük bir sır değildi (Nadler, 2008: 412).

Spinoza'nın *Teolojik-Politik İncelemesi*, döneminin ve öncesinin önemli dinî ve felsefî problemlerini derli toplu ele alan, Batı düşüncesindeki en önemli eserlerin başında gelmektedir. Eser felsefî bakış açısıyla teolojik sorunları incelemektedir. Bilhassa Kitab-ı Mukaddes üzerinden hareketle hem Yahudi hem de Hıristiyan teolojilerini sarsacak ciddiyette sorgulama ve eleştiriler yapmaktadır. Eser, din, teoloji, felsefe ve siyaset gibi dört temel terim ve argümanın ağırları etrafında kurulmuş gözükmektedir. Dolayısıyla söz konusu dört mühim sahanın tüm temel tartışmaları; din-teoloji, din-felsefe, din-bilim ve din-siyasetin birbirleriyle ilişkileri, süzme ve saf bir mahiyette esere mündemiç kılınmıştır.

Spinoza, kutsal kitaplar üzerine görüşlerini yansıtan bir eser olarak takdim ettiği *Teolojik-Politik İnceleme*'sini yazma nedenini şu şekilde dile getirmektedir: (1) Teologların önyargıları. Bu önyargılar ona göre insanların akıllarını felsefeye vermelerinin önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır. Spinoza bu önyargıları bertaraf ederek insanların onlardan kurtulmalarını sağlamayı amaçlamaktadır. (2) Halk tarafından daima ateistlikle suçlanmak. Spinoza adı geçen çalışmasıyla bu durumla mücadele etmeyi düşünmektedir. (3) Felsefe yapma ve düşünce özgürlüğünü ortaya koyabilmek. Spinoza'ya göre aşırı otoriteler ve bağınaz teologlar bu özgürlüğün önündeki engellerdir. Söz konusu eserle o, bu özgürlüğü, tüm imkânları seferber ederek gerçekleştirmek istemektedir (Spinoza, 1996: 206). Bir başka açıdan Spinoza, kendisini bu eseri yazmaya iten iki nedene özellikle işaret etmektedir. Birincisi dinin tabii ve insanî güçlerin etkisiyle bozulma eğilimi; ikincisi de kiliselerin çıkarıcı dogmatizm sebebiyle bâtil itikada dönüşmesidir (Balibar, 2004: 9).

gelişi *Etika*'daki metafizik, teoloji ve etik konuları *Teolojik-Politik İnceleme*'nin siyasi, toplumsal, ahlaki ve dini tezlerine temel oluşturmaktadır (Nadler, 2008: 384).

İşte Spinoza'nın söz konusu eseri kaleme alma nedeni olarak zikrettiği tüm bu hususlar, onun okuyucuları tarafından eserin okunmasında dikkate alınmadığında, hem kendisi, hem felsefesi ve eseri, doğru ve sağlıklı anlaşılacaktır. Şayet o, doğru ve sağlıklı bir şekilde anlaşılıp, algılanacaksa, yeni okuma ve anlama biçimlerinde yukarıda Spinoza tarafından dile getirilen üç hususun dikkatlerden uzak tutulmaması gerekmektedir.

Spinoza'nın aforoz edilmesine, *Teolojik-Politik İnceleme*'de, Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın tenkidi, Tevrat eleştirisi, onun paradoksal metinleri üzerine cesur yorumları ve Tevrat kitaplarının Musa tarafından değil insanlar tarafından yazıldığını iddia etmesi yanında, Tora'nın ilahi kökenine ve 'İbrani Halkının Seçilmişliği'ne dair düşüncelerinin etkili olduğu söylenebilir. Özellikle eserin ilk bölümlerinde o, Tevrat'ın ilk beş kitabı olan Pentatök'ün/Tora'nın Musa tarafından yazılmadığı ve buradaki kuralların ilahi kökene sahip olmadığını ileri sürmektedir (Spinoza, [TTP] 1951: 120-4) Ahlakî öğretiler yoluyla iletilen bir 'ilahî mesaj' gerçekten de vardır ama Tevrat sonradan gelen yazarların ve düzeltenlerin eseridir. Bununla birlikte ona göre Yahudiler de 'seçilmiş' halk değildir. Tarihin bir döneminde bir seçilmeden söz ediliyorsa bu, yalnızca 'geçici bir fiziksel mutluluk' ve bağımsız hükümet bahşedilmesinin sonucudur. Yahudiler ona göre Tanrı'nın yardımıyla kendilerini bir millet olarak, belli yasalara uyan sosyal bir halk olarak korumayı başarmışlardır. Dolayısıyla Spinoza nezdinde Yahudilerin 'seçilmiş bir halk' olduğu kavramının herhangi bir metafizik ya da ahlakî bir anlamı yoktur ve bu tür bir seçim onlara özgü değildir. Kısacası ona göre Yahudiler ne ahlakî olarak üstün bir millet, ne de irfanıyla diğer milletleri geride bırakan bir halktır (Nadler, 2008: 197-8). Hâsılı Spinoza'nın, aykırı ve farklı görüşlerine, kutsal kitabı alışıla gelen anlama ve algılama biçiminden farklı olarak yorumlamasına (TTP: 98) ve teolojik görüşlerine ilave olarak Baruch olan ön adını Benedict diye değiştirmesi bardağı taşıran son damla olmuştur.¹⁰

¹⁰ Spinoza'nın, doğumundan Havra'dan atılmasına kadar olan süre içerisindeki 'kutlu, mutlu veya mübarek' (blessed) anlamına gelen İbranice ismi Baruch'tur (Barûkh). Havra'dan atıldıktan sonra, Spinoza, Baruch ismini, 'övülmüş' (praised) anlamına gelen Latince Benedict (Benedictus) olarak değiştirmiştir. Kimi Spinoza yorumcusuna göre (Kelley L. Ross), Benedict ismi 'Muhammed' kelimesinin tam karşılığıdır. Bu bir benzerlik de olabilir,

Spinoza'nın *Teolojik-Politik İncelemesi*, Hollanda'nın okur-yazar kesiminin eline 1670 yılında geçmiştir. Kitabın aldığı tepki ise dört bir yanda ani, sert ve acımasızdı. Spinoza, dindarlığın ve dinin düşmanı ilan edilmekteydi. Eleştirilerinde aşırıya kaçanlar onu Şeytanın uşağı, dahası Deccalın bizatihi kendisi olmakla suçlamaktaydılar. İlk eleştiri Leipzigli teoloji Profesörü Jacob Thomasius'tan 1670 Mayıs'ında gelmiştir. O, 'Felsefe yapma özgürlüğü üzerine anonim bir inceleme' hakkında sert ve uzun bir eleştiri yazarak, Spinoza'nın kaleme aldığı eserin 'tanrısız' bir belge olduğunu ileri sürdü. Utrecht'te Regnier Mansveld adında bir Profesör de 'bu incelemenin sonsuza dek unutulmuşluğun mezarına gömülmesi gerektiği kanısındayım' diye yazmaktaydı. Bir zamanlar Spinoza'dan felsefesinin ilkelerini kendisine anlatmasını büyük bir hevesle isteyen Willem van Blijenbergh de kısa bir süre sonra Spinoza'ya saldıranlar arasına katıldı. 1674'de *Teolojik-Politik İnceleme* üzerine yazdığı bir yazıda o, 'bu tiksindirici olmak için her şeyi yapan ve cehennemde unutulmuş olarak bekleyen düşünceleri bir araya getiren kitabı, tüm insanlar, aslında tüm Hıristiyanlar iğrenç bulacaktır', diye iddia etti. Ona göre Spinoza, Hıristiyanlık dinini, 'onun üzerinde yükselen tüm umutlarımızla birlikte' yok etmeye ve onun yerine tanrıtanımazlığa ya da 'hükümdarın çıkar ve anlayışına dayalı bir doğa dinini' koymaya çalışıyordu. Tüm bunlar yanında Hollanda Protestanları, Karterzyenler ve hatta Collegiantlar da Spinoza'nın kitabına saldırmaktaydılar. Rotterdamlı bir işadamı olan Johannes Bredenburg da, Spinoza'nın Tanrı kavramına ve sisteminin kalbindeki determinizme şiddetle karşı çıkmaktaydı. 1675'de yazdığı *Teolojik-Politik İnceleme'nin Çürütülmesi (Enervatio Tractatus Theologico-Politici)* adlı kitabında o, Spinoza'nın 'kaderciliğinin' doğru din ve Tanrı'ya tapınma açısından bütünüyle zararlı olduğunu savunmaktaydı. Spinoza'nın eserini eleştirenlerin hemen hemen tamamı onu tehlikeli ve yıkıcı bir çalışma ve Tanrı inancı adı altında tanrıtanımazlığı ve sefahat düşkünlüğünü yaymaya çalışan bir eser olarak görmekteydi. Hatta politik ve teolojik konularda hiç de hassas olmayan Thomas Hobbes'un dahi Spinoza'nın cüretine şaşırıldığı

Spinoza'nın Müslümanlardan etkilenmesine bir işaret de olabilir. Hıristiyanlar içerisinde Benedicten adında bir mezhep olması hasebiyle burayla da ilgili olabilir. Belki de, Spinoza, bunların hiç birinin farkında da değildi. Dolayısıyla bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bkz. Ross, 1999; Encyclopaedia Britannica, 1973: 508.

belirtilmektedir. Dahası bu eser İngiliz filozofa hançer gibi saplanmıştı. Çünkü onun kendisi bile bu denli cüretkâr yazmayı göze alamamıştır (Nadler, 2008: 416-7).

Mademki, Spinoza'nın suçlanmasına ve dışlanmasına, ileri sürdüğü görüşler neden oldu, o halde bu noktada bir parantez açarak onun din ile ilişkisi veya dinler hakkındaki düşüncesi üzerine birkaç söz edilebilir. Ev sahibi Hendrik van der Spyc'ın karısı Spinoza'ya, inandığı dinin onu kurtuluşa götürüp götürmeyeceğini sorduğunda onun, 'dinin iyi, kendini barışçı ve dindar bir yaşama verdiği sürece kurtuluşun için başkaca bir arayışa girmene gerek yoktur' dediği dile getirilir. Spinoza, Spyc ailesinin dini törenleriyle de ilgilenmektedir. Kiliseden döndüklerinde onlara vaazdan neler öğrendiklerini sorardı. Colerus'tan önceki Lüteryan vaiz Cordes'e çok saygı duymaktadır ve kimi zaman da vaazlarını dinlemeye giderek Spyc ailesine ve ailenin diğer kiracılarına 'bu denli seçkin bir vaizin vaazlarını kaçırmamalarını' tavsiye etmektedir. Tüm bu bilgiler ışığından bakanlar Spinoza'nın dinleri gereksiz görmek yerine, inanmayı hatta Lüteryan inancını övdüğü yorumuna ulaşmaktadırlar. Colerus ve bazı biyografistlerin anlattıkları dikkate alındığında Spinoza'nın bizzat Hıristiyanlığın gereklerini dahi yerine getirmeye başladığı sonucuna da ulaşılmaktadır. Böyle bir yoruma inanmak güç olsa da, onun yazılarında İsa'dan 'Mesih İsa' olarak söz edilmesi ve İsa'nın öğretilerine beslediği belirgin hayranlık, onun tutumunu belirlemede içinden çıkılmaz hale getirmektedir. Tanrı'nın Sözü'nün vahyedildiği kişi olan İsa'nın Musa'ya eşit olduğuna, hatta belki de onu aştığına inanmaktadır. *Teolojik-Politik İnceleme*'de 'bu nedenle İsa'nın Sesi, Musa'nın duyduğu şekliyle, Tanrı'nın Sesidir denilebilir. Bu açıdan, aynı zamanda -insanı aşan bir erdem olan- Tanrı Erdeminin, İsa'nın bedeninde insan doğasına büründüğü ve böylece İsa'nın kurtuluş olduğu söylenebilir' şeklinde düşüncelerini dile getirmektedir. Öte yandan Spinoza, 'Kutsal Metindeki anlatılanları hiç duymamış olan, ancak yine de hayırlı inançlar besleyen ve doğru bir yaşam süren kişi kutludur ve içinde İsa'nın ruhunu taşıyor' demektedir. Yine onun, İsa'nın peygamberliği üzerine açıklamalarının çoğu, Kutsal Metin yorumu ile ilgili öneriler olarak okunabilir (Nadler, 2008: 409-11). Bununla birlikte Hıristiyanlıkla ilgili düşünceleri dini hoşgörünün en iyi örneği olarak da görülebilir.

Ne var ki onun bu hoşgörülü bakış açısına rağmen *Teolojik-Politik*

İnceleme'nin temel problemlerinden biri de, 'Hıristiyanlığın anlamı' meselesidir denilebilir. Ona göre Hıristiyanlık, tarihi 'ahlaklaştıramamış'tır. O, mevcut güçlerin tabiatlarında hiçbir değişiklik yapamamış, daha ziyade kendisini toplumsal çatışmaların tabii oyununa dâhil etmiştir (TTP: 245-56; Balibar, 2004: 45). Dolayısıyla ona göre Hıristiyanlık, bir sözün yerine getirilmesi veya Tanrısal bir müdahaleye tekabül etmez. Ancak tüm bu çelişkilere rağmen veya bu çelişkiler yüzünden, Spinoza nezdinde Hıristiyanlık, insanlık tarihinde geri dönülmez bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Bu, etkileri daha sonra da hissedilecek olan kültürel devrimdir (TTP: 19, 64, 212, 254 vd.). Yani istisnai bir şekilde erdemli olan, tabii olayları ya da kendi düşüncelerini *Tanrı'nın işaretleri* olarak temsil edebilecek kadar canlı bir hayal gücü olan ve vahiylerin kanıtlarını kendi vatandaşlarına onların davranışlarını geliştirmek ve inançlarını canlandırmak adına aktarabilen bir kişi artık yoktur (TTP: 13-42). Bununla birlikte Spinoza'ya göre, tüm milletlerin kendi peygamberi olmuştur, ancak İsrailoğullarının peygamberlerinin ilahî çağrısı çok özel, biricik bir tarihsel yapılanışın sonucunda gerçekleşmiştir (Balibar, 2004: 47). Öte yandan, her kim kendini peygamber sanır ya da öyle olduğunu iddia ederse 'sahte bir peygamber' olacaktır (TTP: 87, 97, 196; Balibar, 2004: 48).

Spinoza ile mektuplaşanlardan birisi olan Oldenburg, *Teolojik-Politik İnceleme*'yi okuduktan sonra Spinoza'nın Hıristiyan dinine uygunluğu konusunda bazı şüphelere kapıldı ve onu bu konularda zorlamaya başladı: Dünyanın kurtarıcısı, insanlığın tek arabulucusu İsa Mesih ve onun Bedenleşmesi (İnkarnasyonu) ve Kefareti ile ilgili görüşlerinizi sakladığınız düşünülüyor ve bu üç ana konu üzerine tavrınızı açıklamanız beklenmektedir. Şayet bunu yapar ve bu konuda makul ve zeki Hıristiyanları tatmin edebilirsiniz, duruşunuz çok daha güvenli olacaktır. Spinoza'nın ona cevabı hayal kırıklığı yaratmıştır. Spinoza, 'İsa'nın acısını, ölümünü ve gömülüşünü gerçek anlamları ile benimsiyorum, ancak ölümden sonra dirilmesini alegorik olarak anlıyorum'. 'İsa'nın ölümden dirilmesinin' aslında onun ruhî etkisine gönderme yaptığı, 'yaşamı ve ölümü ile üstün kutsallığa örnek oluşturduğunu' anlattığı konusunda ısrar etmekteydi. Bedenleşme konusuna gelince, bu da Tanrı'nın erdeminin İsa'da en üst düzeyde bulunması olarak anlaşılmalıydı. Buna karşılık 'bazı Kiliselerin öğretilerine ekledikleri, Tanrı'nın

insan tabiatına bürünmesi konusundan hiçbir şey anlamadığımı açık bir şekilde belirttim. Doğruyu söylemek gerekirse, bunların söyledikleri bence, 'bir çember bir karenin tabiatına büründü' demekten daha az saçma değildir'. Spinoza'nın bu düşüncelerinden anlaşılmaktadır ki o, İsa'nın üstün yetenekleri olan bir ahlak öğretmeni olduğuna gerçekten inanmaktaydı. Üstelik ona göre İsa'nın kutluluk ve dindarlık konusunda söyledikleri de doğrudur. Ancak tüm bunlara rağmen, ona göre yeterli akli yetileri olan her varlık bu ilkelere ulaşabilirdi. 'Kurtuluş' için İsa'yı Tanrı'nın Mesih'i olarak görmek kesinlikle gerekli değildi. Dolayısıyla iyimser ve hoşgörülü tavrına rağmen, Spinoza'nın *Teolojik-Politik İnceleme*'sinden hareketle onun örgütlü ve kurumsal bir din olarak Hıristiyanlığı veya onun temel teolojik öğretilerini benimsediği anlamına gelmemektedir.¹¹

Benzer şekilde *Teolojik-Politik İnceleme*'den hareketle Spinoza'nın kendini bir Yahudi olarak gördüğünü ya da onun örgütlü ve kurumsal bir Yahudiliğe mensup olduğunu iddia etmek de mümkün gözükmemektedir. Bunun en açık kanıtı, Yahudilerin *Teolojik-Politik İnceleme*'de hep üçüncü kişi olarak anılmasıdır. Ona göre Yahudiler, Tanrı'nın diğer halkların ötesinde ve üzerinde seçtiği halk olma konusunda böbürlenecek bir şeyi bulunmamaktadır (Nadler, 2008: 412).

Teolojik-Politik İnceleme'nin basımı sırasında Amsterdam'da iki hafta kalan Spinoza, daha kitap basılmaya başlanır başlanmaz baskıyı durdurdu. Lahey'e döndükten sonra bu kararının nedenini Oldenburg'a şöyle yazmıştır: Ben işle ilgilenirken, benim Tanrı üzerine yazdığım ve Tanrı'nın var olmadığını göstermeye çalıştığım bir kitabın basılmakta olduğu dedikodusu yayıldı. Pek çok kişi bu dedikoduya inandı. Belki de dedikodunun yayılmasından sorumlu olan teologlar, bu fırsatı kaçırmadılar ve beni Prens'e ve Adli Yargıca şikâyet ettiler. Dahası, aptal Kartezyenler, beni destekledikleri kuşkusunu ortadan kaldırmak için, her yerde düşünce ve yazılarımı yermeye başladılar. Bunu hala da sürdürüyorlar. Bu haberleri aldığım güvenilir kişiler, teologların her yerde bana karşı kumpaslar kurduğunu da söylediler. Bunun üzerine işlerin nasıl bir hal alacağını beklemeye ve başladığım baskıyı durdurmaya karar verdim (Spinoza, 1995: 321; 1996: 334-5).

¹¹ Letter LXXIV, Letter LXXVIII ve Letter LXXXIX (Spinoza, 1996: 345-61; Nadler, 2008: 411-2).

Gerçi 1672 yılında hazırlanmış bir el ilanında, Spinoza'ya *Teolojik-Politik İnceleme*'yi yayınlaması için güvence verenin bizzat hamisi konumundaki ve Hollanda yönetiminde işbaşında bulunanlardan biri olan De Witt olduğu yazıyordu. El ilanında, 'içinde eşi benzeri görülmemiş tanrıtanımaz bir tutumla Tanrı sözünün Felsefe yoluyla açıklanması ve anlaşılması gerektiği anlatılan ve Günahkâr Yahudi Spinoza'nın cehennemden alıp getirdiği ve Bay Jan'ın bilgisi dâhilinde yayınlanan' İnceleme'nin bir kopyasının De Witt'in kitap ve elyazmaları arasında bulunduğunu söylüyordu (Nadler, 2008: 432).

Bu dönemde Spinoza'yı kaygılandıran asıl nokta, yaşadığı şehrin Kilise Kurulu'nun ona karşı Haziran ayında aldığı karardır. Lahey'deki Reform Kilisesi önderleri, eseri beş yıl önce zaten kınamışlardı. Oysa bu kez saldırılar daha kişisel ve kaygı vericiydi. Kurulun olağan toplantılarında, 'Spinoza' başlığı altında geçen tartışmada şöyle denilmiştir: Kurulun gördüğü kadarıyla, Spinoza'nın kâfirce düşünceleri, bu şehirde ve diğer yerlerde, daha çok yayılmaktadır. Bu nedenle kurulun her üyesine bu konuda öğrenebilecekleri şeyleri, baskıda olan başka bir kitabı olup olmadığını ve varsa ne gibi tehlikeler içerdiğini araştırmaları, daha sonra da bunu, yapılacakları tartışmak üzere, bu heyete aktarmaları önemle bildirilmiştir (Nadler, 2008: 470 ve 480-1).

Nihayet 19 Temmuz 1674 yılında *Teolojik-Politik İnceleme*, Hobbes'un *Leviathan*'ı ve Meyer'in *Philosophia Sacrae Scripturae Interpres*'i gibi 'kâfir kitaplarla' birlikte Hollanda eyaletleri laik yetkilileri tarafından resmen yasaklandı. Bu kitapların tamamı, sadece doğru Hıristiyanlık dininin reform öğretisini çarpıtmakla kalmadığı, aynı zamanda Tanrı'ya, Onun sıfatlarına ve hayranlık verici Üçlemesine, İsa Mesih'in tanrısallığına ve gerçek kutluluğuna küfürler savurduğu kanaatine varılmıştı. Bu çalışmalar hem Hıristiyanlığın temel ilkelerini hem de Kutsal Metnin otoritesini küçümsüyordu. Yargı kararına göre söz konusu kitapların basımı, satılması ve dağıtılması yasaklanıyordu ve bu kararı çiğneyenler cezalandırılacaktı (Nadler, 2008: 443-4). Bazı yorumlar o kadar ileri götürülmekteydi ki, Spinoza'nın eserinde belki de hiç kastetmediği manalar yüklenmekteydi. Bunlardan biri olan ve *La Religion de Hollandois* adlı eserin de sahibi olan Stoupe şöyle demektedir: Tanınmış ve eğitilmiş bir adam var. Bana söylendiğine göre, çok sayıda takipçisi

görüşlerine gönülden bağlıdır. Doğduğunda Yahudi olan, Spinoza adında bir adamdan söz ediyorum. Yahudilerin dininden dönmüş, ancak Hıristiyanlık dinini de benimsememiş; dolayısıyla çok kötü bir Yahudi olmasının yanı sıra Hıristiyanlığının da bundan kalır yanı yok. Birkaç yıl önce *Teolojik-Politik İnceleme* adında bir kitap yazdı. Öyle görülüyor ki bu kitabın asıl amacı tüm dinleri, özellikle de Yahudiliği ve Hıristiyanlığı yok etmek ve yerine tanrıtanımazlık, sefahat düşkünlüğü ve tüm dinlere özgürlük koymak. Takipçileri kendilerini açıklama yürekliliğini gösteremiyorlar, çünkü kitap dinin tüm temellerini küçümüyor (Nadler, 2008: 444).

Felsefe geleneğinin önde gelen filozoflarından Leibniz de, 1671 yılı Mayıs'ında Utrecht Üniversitesi'nde Retorik Profesörü Johan Georg Graevius yazdığı mektupta Spinoza'nın *Teolojik-Politik İnceleme*'siyle alakalı olarak şöyle demektedir: Spinoza'nın yazdığı kitabı okudum. Bu denli bilgili bir adamın, bu denli alçalmış görünmesi beni üzdü. Kutsal kitaplara yönelttiği eleştiriler Hobbes'un *Leviathan*'ına dayanıyor, ancak hatalarla dolu olduğunu göstermek çok zor da değil. Bu türde yazılar, gücünü şehitlerin değerli kanı, teri ve uyanıklığından alan Hıristiyanlık dinini küçümseme eğiliminde oluyor.¹²

Spinoza, Kitab-ı Mukaddes'ten hareketle, belki bugün birçoğu Batı teolojisinde hemen hemen dinî ve felsefi bir sorun olarak tartışılmayan vahiy, peygamberlik (TTP: 13 vd.), peygamberler (TTP: 27 vd.), ilahi yasa (TTP: 57 vd.), mucize (TTP: 81 vd.), kutsal kitabın yorumlanması (TTP: 98 vd.), din-bilim, akıl-iman, teoloji-akıl, din-felsefe, din-siyaset, ilişkisi (TTP: 182-266), teslis eleştirisi (TTP: 18, 53, 64 vd.), Yahudilerin seçilmiş millet ve peygamberlik ihsanının onlara özgü olup olmadığı (TTP: 43 vd.) gibi birçok problemi zaman zaman canı pahasına da olsa cesaret ve kararlılıkla irdelemiştir. Bu yönüyle Spinoza'nın *Teolojik-Politik İnceleme*'sinin uygulamalı bir din felsefesi eseri olduğunu söylemek mümkündür. Gerçekten bu eseri, bugün için din felsefesinin en temel problemleri olarak zikredeceğimiz birçok problemi doğrudan kutsal kitaptan hareketle ve felsefi bir bakış tarzıyla ele alan nadir eserlerden biri olarak görmek mümkündür. Böylece

¹² Leibniz'in Graevius'a 5 Mayıs 1671 tarihli mektubu (Nadler, 2008: 425).

Spinoza felsefî sorunları, sadece soyut ya da spekülâtif felsefî problemler olarak görmeyip, onları pratik ve yaşanan bir zihin felsefisi olarak telakki ederek çözüm sunmaya çalışmıştır. Nitekim tarihsel konjonktürün izlerinin *Teolojik-Politik İnceleme*'nin her yerine sindiği görülmekte ve bu da eseri tek bir tonda yazılmış 'salt teorik' bir yapıt olarak okunmasını engellemektedir. Dolayısıyla Spinoza, bu yapıtında, yakıcı derecede güncel olan dinî tartışmaların içine dalmış gözükmektedir (Balibar, 2004: 11). Bu yönüyle onun felsefesini kısır bir şekilde ya da ideolojik bir yaklaşımla, salt bir din eleştirisi, Tanrı'nın inkârı veya daha spesifik olarak vahyin, mucizenin, peygamberliğin eleştirisi ya da inkârı olarak görmemek gerekir. Hatta bu yorumların bazılarına göre ölümden sonraki hayatı, cennet ve cehennemi, ahiret gününü, ceza ve mükâfatı inkâr eden Spinoza, Museviliğin yanında diğer semavî dinleri de 'tokatlamaktadır' (Işık, 2008: 64). Bu tarz yorumların birçoğu maksadı aşan, yanlı, taraflı, Spinoza felsefesini ve teolojisini yeteri kadar anlamamış yaklaşımlardır. Hatta bu nevi bakış açılarının bir kısmı Spinoza'yı tamamen rasyonalist, seküler ve din karşıtı olarak takdim etmektedir. Her şeyden önce Spinoza'nın teolojik arka planı dikkate alınmadan onun hiçbir felsefî anlayışı idrak edilemez. Çünkü o, iyi bir din eğitimi almış ve felsefesini de bu dini gelenekten edindiği birikime ve teolojik alt yapısına göre oluşturmuştur. Dini bir gelenekten gelmeyen hangi düşünür, vahiy, peygamberlik, mucize vs.yi en önemli yapıtının temel problemleri olarak takdim eder. Onun söz konusu problemleri ele alış tarzına bakarak bu olguları reddettiği gibi bir sonuca varmak da onun maksadını anlamadan ortaya konulmuş yargılar gibi gözükmektedir. Zira Kitab-ı Mukaddes'teki temel bazı konuları ve doktrinleri Spinoza, her şeyden önce felsefenin konusu yapmakta ve bunları felsefî bir bakış açısıyla irdelemektedir. Felsefe zaten bu anlamda toplumun temel sorunlarını ele alıp onlara çözüm bulma ameliyesi olarak anlaşılacak olursa Spinoza, o gün için kendi toplumunun en merkezi problemlerine bir filozof edasıyla yaklaşmış, çözüm üretmeye çalışmıştır.

Spinoza bu bağlamda siyaset felsefesi üzerine de eğilir. Ona göre siyaset felsefesi, insan tabiatına, bilhassa da insan davranış ve güdülenmelerine gerçekçi yaklaşım yanında, kaçınılmaz olarak temel insan hakları konusunu ele almayı gerekli kılmaktadır. O, yönetim biçimlerini irdeleyerek insan fıtratına en uygun

olanı belirlemeye çalışır. Ona göre, demokrasi, 'en tabii' yönetim tarzıdır ya da en iyi yönetim biçimidir. Demokrasilerde çoğunluğu oluşturan vatandaşlar egemenlik hakkını kendilerinde saklı tutarlar. Zira her birey sahip olduğu oy hakkı ile bu hakkı ortaya koymuş olur. Dolayısıyla egemenlik böylece doğrudan yönetilen insanların hepsinde olmuş olur. Onun demokrasisinde denetlenmesi şartıyla hükümdara/krala yer verilmektedir. Bir kral, egemenlik sahası için neyin iyi olduğunu tek başına bilemez. Bundan dolayı kralın hakkı, parlamentonun önerdiği görüşlerden birini seçmektir. Kralın kararı halkın vekilleri aracılığıyla halkın kararıyla uyumlu olmaktadır. Yani ona göre ideal monarşi, anayasal monarşidir. Böylece her yasa, kralın açıkça istediği bir karar olmakta, ancak kralın her istediği de yasa olmamaktadır. Zira ona göre krallar Tanrı değil, çoğu zaman sirenlerin seslerine kapılan insanlardır. Bu nedenle kralın gücü güçlü ve bağımsız bir kurul tarafından sınırlandırılmalıdır. Söz konusu kurul da Spinoza'ya göre her sınıftan ve düzeyden insanı içeren tüm nüfusu temsil edebilecek bir meclis olmalıdır. Bu meclis de hangi yasaların çıkarılacağı, hangi kararların benimseneceği konusunda krala öneride bulunmakla sorumlu olmalıdır. Kral da her zaman kendisine önerilen seçenekler arasından birini seçmek durumundadır. Üstelik ideal olanı da kurulda çoğunluğun desteklediği öneriyi seçmelidir. Çünkü bu karar dolaylı olarak tüm vatandaşların çoğunluğunun desteklediği bir karardır. Spinoza'nın önerdiği aristokratik anayasaya dayanan yönetim biçimi, Spinoza'nın hamisi olan De Witt kardeşlerin iş başında olduğu Hollanda'daki düzenle büyük oranda uyumlu bir tarzdadır (Nadler, 2008: 481-4). Denebilir ki Spinoza din ve siyaset alanında iki şeye başkaldırmaktadır: Dogmatizm ve otoriter baskıcı anlayış.

Öyle anlaşılmaktadır ki *Teolojik-Politik İnceleme*, liberal gelenekte ve siyasi düşünce tarihinde laik, demokratik ve hukuk devleti üzerine yazılmış en önemli eserlerden biridir. Çünkü eserde Spinoza, siyasal egemenlik ile bireysel özgürlüğün birbirlerinin alanlarına girmeden iki ayrı alanda işlerliklerini sürdürmesi gerektiğini ve böylece bunların karşılıklı olarak birbirlerini 'teminat altına almalarını' savunmaktadır. Bununla birlikte ona göre siyasal ve dinî otoriteler arasındaki sorunlar da 'Kilise ve devletin ayrılması' biçiminde yorumlanabilecek bir düzenlemeyle çözüme kavuşturulabilir (TTP: 245-62).

Demek oluyor ki bu eser, kutsal kitap üzerine yorumlar kadar, liberal düşüncenin yanı sıra siyaset hukuku ve gelenekçi siyasi otoritelerin eleştirileri üzerine de önemli bilgiler içermektedir. Söz gelişi, kamu hukuku öyle olacaktır ki 'sözler asla cezalandırılmayacak, sadece eylemlere dava açılacaktır'. Bu temel kuralın uygulandığı devleti, Spinoza, 'demokratik devlet' olarak isimlendirecektir (TTP: 205-7). Eserde, ele alınan konular derinden hissedilmiş ve dönemin siyasî gerçeklerinin farkında gözükmektedir. Bilhassa felsefi düşünce ve dinî inanç özgürlüğü eserin en içten savunduğu hususlar arasındadır. Bunlar Spinoza'ya göre insanın elinden alınamayacak özel haklardır. Zira hiç kimse bir başkasının düşüncelerini ve konuşmasını hiçbir şekilde denetleyemez ve kısıtlayamaz. Ama toplumsal sözleşmeyi geçersiz kılmaya kışkırtan söylemler hariçtir. Ancak ona göre 'bazı sözler eylemdir'. Özellikle devletin siyaseti üzerine yargıda bulunan ve ona engel teşkil edebilecek sözler bu kabildendir. Bu nedenle özgürlüğün nereye kadar varabileceği ve verilmesi gerektiği hususuyla beraber hangi fikirlerin devlete karşı kışkırtıcı olacağı iyi belirlenmelidir. Spinoza'ya göre kapalı ya da açık olarak toplumsal sözleşmeyi ortadan kaldırmaya yönelik veya devletin varlığını tehlikeye atarak 'biçimini değiştirmeye' dönük fikirlerin dışlanması gereklidir. Öte yandan Spinoza, yukarıda söz konusu edilen hususlar dışında devletin fikir özgürlüğü ortadan kaldırmaya kalkıştığında ciddi sıkıntılar doğacağına da işaret etmektedir. Spinoza'ya göre, özgürlüğün baskı altına alınmış olduğunu ve insanların egemen tarafından emredilmedikçe bir şey fısıldamaya bile cesaret edemediklerini farz ettiğimizde, böylesi bir uygulama devleti kaçınılmaz olarak yıkıma götürecektir. Çünkü ona göre insanlar öyle yaratılmışlardır ki, en tahammül edemedikleri şey, doğru olduğuna inandıkları fikirlerin suç olarak görülmesi, Tanrı'ya ve insanlara hürmet göstermelerini sağlayan şeyin de günahkârlık olarak addedilmesidir. Bunun sonucu olarak insanlar kanunlardan nefret etmeye başlayarak yargıçlara karşı çıkmamanın ahlaksızca değil, tam tersine erdemli bir davranış olduğuna inanarak isyan hareketlerine ve şiddete yönelmeye başlarlar. İnsan tabiatının böyle olduğu kabul edildiğinde, insanların fikirlerine ilişkin kanunların suçluları değil, iyi karakterli insanları tehdit ettiği, kötü insanları bastırmaktan ziyade dürüst insanları rahatsız ettiği görülür (TTP: 263 vd.). Dolayısıyla bireysel özgürlükler kısıtlandıkça ya da

kısıtlamalar sertleştikçe bunlara gösterilen tepkiler sert, şiddetli ve yıkıcı olacaktır.

Bu anlamda Spinoza için en iyi yönetim, hoşgörüsünü yitirmektense hata yapmayı göze alabilendir. Nihayetinde, bilim ve sanatları geliştirmek için en önemli şey bu özgürlüktür, çünkü ancak yargıları özgür ve tarafsız olanlar bu alanlarda başarı elde edebilirler (TTP: 261) düşünceleriyle Spinoza'nın, kendisinden iki yüz yıl sonra bir özgürlük savunucusu olarak meşhur olan ünlü filozof John Stuart Mill'in habercisi görülmektedir. Spinoza'nın liberal siyasi fikirlerinin, genel bir çerçevede de olsa siyasi literatürün klasikleri olan Aristoteles, Makyavel, Hobbes ve Grotius'un¹³ eserlerini okumasına vesile olan hocası Van den Enden'nin etkisiyle oluştuğu söylenebilir. Zira Van den Enden'in de 'Free Political Proposition / Serbest Politik Öneriler' adlı bir denemesi bulunmaktadır (Nadler, 2008: 172-3). Şu halde, Spinoza'nın siyaset felsefesinin, tüm bu filozof ve düşünürlerin bir sentezi olduğu gibi demokratik bir manifesto özelliği taşıdığı ifade edilebilir.

Din-devlet ilişkisi konusunda ise Spinoza, dönemi itibarıyla özgün fikirleri ileri sürmektedir. Ona göre şayet devlet bireylere bir takım fikirler dayatarak ya da karşısında özerk olarak gelişen ruhani bir otoriteyi tolere ederek varlığını sürdüremiyorsa, eğer bu iki durum da bireyler için kabul edilemez durumlarsa, bu durumda mümkün olan tek bir çözüm söz konusudur. Ona göre bu çözüm, öncelikle devletin dini pratikler ya da hizmetler üzerinde mutlak bir hakkı olması gerektiği varsayımı ve bu hakkı kiliseler ya da benzeri kurumlara ancak onları denetleyebildiği ölçüde devretmesidir (TTP: 253 vd.). Bize göre Spinoza'nın dini pratikleri denetlemek kaydı ile bu hakkı kiliseye ya da devletin bizzat kendi bünyesinde ve kontrolünde bulunan bir kuruma devretmesini, ülkemizde var olan Diyanet teşkilatı gibi bir yapıya ya da kuruma bir işaret gibi algılamak mümkündür.

¹³ Hugo Grotius (1583-1645), ilk ve en büyük uluslar arası hukuk tezinin (*De Jure Belli ac Pacis*, 1630-1635) yazarı ve bu fikirlerin en önemli savunucusudur. Grotius, Papalık hukukunun yozlaşmasının ve düşüşe geçmesinin ve modern devletin doğuşunun her türden egemenliğinin buyruğunu aşacak bir yasallık biçimine dönük acil bir gereksinim doğuracağını farkına varmıştır. Ona göre Kraliyet buyruklarıyla oluşturulan eski yönetim düşünceleri artık Avrupa toplumunun değişmiş şartlarına ne yazık ki uygun değildi. Grotius'un düşüncesine göre, bir devlet, kendi haklarının ve çıkarlarının korunması için bir araya gelen özgür insanların birliğidir ve bütün yasalar da yaşamın her aşamasında bütün insanlar ve bütün milletler için geçerli olacak özgür birlikten ya da daha üst hukuktan (tabii hukuktan) kaynaklanmalıdır (Scruton, 1991: 26-7).

Zira ülkemizde de dini pratikler ya da hizmetler daima denetlenebilir bir kurum olarak Diyanet kurumuna devredilmiştir.

Spinoza'nın *Teolojik-Politik İnceleme*'de önemle üzerinde durduğu bir başka problem ise Teokrazi'ye has diyalektiğin aydınlatılmasıdır. O, 'Teokrazi' terimini Flavius Josephus'tan ödünç almıştır. Buna karşın bu kavramı en sistematik kullanan düşünürün Spinoza olduğu söylenebilir. Nitekim teokrazi terimiyle ilk defa kuramsal bir kavram oluşturan odur. Bunun en iyi örneğini de o, İbranilerde görmektedir. Ona göre Mısır'dan ayrıldıktan sonra İbraniler, bir daha hiçbir milletin kanunları altına girmediler. Onlar, en çok güvendikleri kişi olan Musa'nın tavsiyesini dinleyerek haklarını hiçbir ölümlüye değil, ancak Tanrı'ya devredeceklerine karar verdiler. Yine onlar, tereddüt etmeden, hepsi eşit bir biçimde ve tek bir ağızdan, Tanrı'ya ve O'nun bütün buyruklarına itaat edeceklerine ve peygamber aracılığıyla duyuracağı kanundan başka kanun tanımayacaklarına söz verdiler. Böylece İbraniler, devletin gücünü sadece Tanrı elinde bulundurmuş oldu ve bu devlet sözleşme hasebiyle, doğru bir şekilde, 'Tanrı'nın Krallığı' diye adlandırıldı. Bu devletin düşmanları da, doğal olarak 'Tanrı'nın düşmanları' olarak addedildiler. Söz konusu devlette, sadece Tanrı'ya itaatten ibaret olan medeni hukuk ile din, bir ve aynı şey olmaktadır. Yani dinin dogmaları, birer öğreti değil, yasa ve emirdir; dindarlık adalet yerine geçerken, dinsizlik suç ve adaletsizliğin karşılığı olmaktadır. Dolayısıyla dinden yoksun olan kişi vatandaş olmaktan çıkmakta, bir düşman ve yabancı yerine konulmaktadır. Dini için ölen ise ülkesi için ölmüş kabul edilmektedir. Böylece medeni hukuk ve din arasında hiçbir ayırım yapılmamaktadır ve bunun sonucu olarak bu devlete teokrazi ya da teokratik denilmektedir.¹⁴

Spinoza, teokrazi ile demokrasinin birbirine eşdeğer olduğunu da iddia etmektedir. Ona göre İbraniler bütün gücü Tanrı'ya vermişlerdir. Her biri Tanrı'yla yaptıkları 'ittifak'ın bir parçasıydılar ve barbarlıklarına rağmen kendilerini kanun

¹⁴ Spinoza, TTP: 219, 220 vd., 282, 283; Balibar, *Spinoza ve Siyaset*, s. 50, 51. Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*'nin on yedinci bölümünde tamamen, teokratik İbrani Devleti'nin sahip olduğu kurumlardan bahsetmektedir. O, bu devletin sadece teolojik-politik yapılanmasına değil, aynı zamanda ekonomisine ve toplumsal psikolojisine kadar birçok yönüne değinmektedir. Öte yandan ona göre İbranilerdeki teokrazi kuramı vatandaşlığın en etkili kaynağı olduğu kadar vatanperverlik kuramının da kaynağı olmuştur (Balibar, 2004: 51-2).

önünde kamu hizmetleri, yurtseverlik görevleri ve mülkiyet hakları konusunda eşit vatandaşlar olarak görmüşlerdir. Tapınaklar, 'Tanrı'nın kaldığı yer' olarak onların ortak eviydi ve tüm halka ait bir şekilde O'nun kolektif kanunu sergilenmekteydi (TTP: 222 vd.). Ancak demokrasiyi kurmanın bu hayali biçimi bir temsili, kolektif erkin 'başka' bir sahneye taşınması gerekir. Orada Tanrı'nın yeri maddileştirilmeli ve toplumsal hayatın kurallarını kutsal zorunluluklar haline getiren bir otoritenin yerleşmesi için boş bırakılmalıdır. Bu yer, Spinoza'ya göre öncelikle Tanrı'nın sözcüsü ve halkın gönüllü olarak tüm erkleri devretmiş olduğu yasa koyucu peygamber olma sıfatıyla Musa tarafından doldurulmuştur. Bu yer daha sonra 'boş' kalmış, ancak kaybolmamıştır. Sivil ve hahamlık yükümlülüklerini yerine getiren çeşitli insanlar, onay bulmak, karşılıklı olarak meşruiyetlerini onaylamak için oraya dönerler. Halkın da isteğine uygun olarak sonunda bu yerin, 'İsa Peygamber', yani aynı zamanda hem gerçek hem de sembolik olan bir birey tarafından yeniden ele geçirilmesi gerekmektedir. Böylece bütün tarihsel monarşiler teokratik kökenli bir unsur içermek durumunda kalacaktır (TTP: 220 vd.).

Burada ilginç bir ayrıntıya yer vermek uygun olacaktır. Spinoza'nın önerdiği çağının en aydın ve özgür yönetim biçiminde, kadınlara yer yoktur. Belki de Spinoza felsefesinin en anlaşılmas ve önyargılı yönü kadınlarla ilgili kısmıdır. *A Political Treatise*'in son bölümünde demokrasiden bahsederken kadınların tabiatının siyasi güç kullanmaya uygun olmadığını iddia etmesi, siyaset felsefesi açısından olduğu kadar Spinoza gibi rasyonel ve özgürlükçü bir filozof için büyük bir talihsizliktir. 'Kadınlar tabiatları gereği mi, yoksa kurumlar dolayısıyla mı erkeklerin otoritesi altında olması gerekir?' sorusuna o, kadınların tabiatları gereği olan zayıflıkları nedeniyle erkeklerin otoritesi altında olmaları ve yönetim dışı bırakılmaları gerektiğini ileri sürer. Yine o, kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmadıklarını söylemektedir. Zira kadın ve erkek, ona göre aynı şekilde yönetim gösteremez. Hatta erkeklerin kadınlar tarafından yönetilebileceğini iddia etmek Spinoza açısından asla mümkün değildir (TTP: 386-7).

Öte taraftan o, Kutsal Metni doğru yorumlayabilmek için İbranice dilbilgisinin gerekli olduğunu savunmaktadır. Çünkü ona göre Eski Ahit'i ve Yeni Ahit'i yazanlar İbrani olduklarına göre, yalnızca İbranice yazılan Eski Ahit'teki

yazıların değil, Yeni Ahit'in anlaşılması için de İbranice dilini incelemek gereklidir. Bu amaçla o, Tevrat üzerine çalışmalarda karşılaşılabilecek, İbranice harflerdeki benzerliklerden kaynaklanan karışıklıklar ve ünlüleşme, noktalama ve vurgulamada yaşanan daha basit sorunları açıklığa kavuşturmaya başlayacaktır. Bu hususta Spinoza'nın Yahudi olan ve olmayan İbranice uzmanlarının çalışmalarına dayanmaktaydı. Bunlar arasında Buxtorf'un metni ile birlikte 12. yüzyılın önde gelen İncil yorumcusu Moses Kimchi'nin dilbilgisi kitabı ve Eliyahu Levita'nın kitabı da yer almaktaydı. Spinoza, İbranice'yi Kutsal Metinde aşırı rasyonel bir yaklaşımla ele almaktaydı. Böylece o, Tevrat üzerinden örneklerle İbranice'nin ne kadar kurallara dayalı bir dil olduğunu göstermek istiyordu. Diğer yandan da o, bazı yazarlarca iddia edildiği gibi İbranice'yi 'kutsal' bir dil ve Kutsal Metnin dili olarak değil, tabii bir dil ve olduğu biçimde ele almayı öneriyor ve savunuyordu. Bu noktada Spinoza şöyle demektedir: Şayet İncil insanların elinden çıkan bir kitapsa, diğer tüm kitaplar gibi zamanla tabii yollardan yazılmışsa, o halde dili de aşkın bir varlığın tabiatüstü dili olarak değil, belirli insanların kullandığı yaşayan bir dil olmalıdır. Dolayısıyla ona göre nasıl ki Kutsal Metin insanlar tarafından yazılmış bir metinse, İbranice de yalnızca insanların kullandığı bir dildi (TTP: 101 vd.). Bu da göstermektedir ki, Spinoza, açıkça dönemdeki mevcut kutsal metnin tahrif edilmiş olduğuna dikkat çekmektedir. Spinoza'nın bu olan eseri aynı zamanda bir tarih felsefesi örneği de yapmaktadır. Ona göre tarihsel bir söylemin oluşumu kendiliğinden gerçekleşmez. Kitabın VII-X. bölümlerinde o, tarihsel bir söylemin oluşum şartlarını tartışmaktadır. Bu tartışmanın merkezinde de anlatım/söylem kavramı bulunmaktadır. Tarihsel anlatım/söylem, temel olarak ana unsurlarını kitlelerin hayallerinden damıtılan ve sonradan da bu kitleler üzerinde bir etki yaratmaya yönelik olan toplumsal bir yazım pratiğidir. Bundan dolayı Spinoza'ya göre tarih bilimi ikinci dereceden bir anlatım ya da onun kendi ifadesiyle 'eleştirel tarih' olmalıdır (TTP: 98-156).

2. *Teolojik-Politik İnceleme'nin Kendi Düşünce Geleneğimiz Açısından Değeri*

Bunlar yanında Spinoza, geleneğimiz açısından kutsal kitap bağlamında Yahudi-Hıristiyan geleneğini tenkit eden ve reddeden bir filozof olarak önem arz

etmektedir. Ona göre Kitab-ı Mukaddes metinleri bazı çelişki ve tezatlıklar içermektedir. Onda zikredilen tarihi olayların birçoğu tarihen doğru değil ya da gerçek tarihi olaylarla uyumlu değildir. Ayrıca bu metinlerdeki birçok malumat bilim ve akılla çelişiktir. Bunlar da göstermektedir ki Spinoza'ya göre Yahudiler ve Hıristiyanlar, orijinal kutsal metinleri kendi arzuları doğrultusunda tahrif etmişlerdir (TTP: 7-8). Böylece Kitab-ı Mukaddes, ona göre ilahi olmayınca, ondaki tüm malumatlar da ilahi olmayacak, insanî olacaktır. Dolayısıyla Müslümanların diğer semavî dinlerle diyalogu ve münasebetlerinde Spinoza'nın *Teolojik-Politik İnceleme*'deki tespit ve düşünceleri, Müslüman düşünür ve yazarlara mühim veriler sunmaktadır.

Her ne kadar Spinoza, Kitab-ı Mukaddes ve teslis dogmasını eleştirip reddettiğinden dolayı Yahudiler ve Hıristiyanlarca ateist, deist, materyalist, natüralist ve dinsiz olarak ilan edilmişse de, hakikatte o, dinin aslını değil, Yahudi-Hıristiyan kültür ve inanç zemininin Tanrı, vahiy, peygamberlik ve mucize anlayışını eleştirip reddetmektedir. Bu bağlamda o, Tanrı'nın varlığını, vahiy, peygamberlik ve mucize gibi dinin temel doktrinlerini kabul etmekte, özellikle vahiy ve peygamberlik anlayışıyla İslam düşüncesindeki vahiy ve peygamberlik anlayışından hiç de uzak gözükmemektedir. Söz gelişi onun, 'peygamberlik veya vahiy, Tanrı tarafından insana bazı konularda gönderilmiş kesin bilgidir' şeklindeki vahiy anlayışıyla (TTP: 13), modern Batı düşüncesinde dile getirilen vahiy anlayışlarının belirgin bir şekilde ayrıştığı görülmektedir. Diğer yandan Batı düşüncesinde peygamberlik anlayışının yer almaması dikkate alındığında, onun *Teolojik-Politik İnceleme* bağlamında, peygamberlik ve peygamberler konusuna salt teolojik ve felsefi bir sorun olarak bir filozof ciddiyetiyle eğilmesi önemlidir (TTP: 28-9 ve 95-6). Yine o, Hz. Musa ve Hz. İsa'nın birer peygamber olduğunu dile getirir. Tanrı'nın Hz. Âdem'den Hz. İsa'ya tüm peygamberlere rüya ve melek gibi vasıtalarla vahiy gönderdiğini belirtir (TTP: 44, 53, 64 vd.). Dolayısıyla onun felsefesinde yer verdiği bu ve benzeri görüşlerin felsefe ve düşünce geleneğimiz açısından dikkate alınabileceğini düşünmekteyiz.

Öte yandan, *Teolojik-Politik İnceleme* adlı eserinde Kutsal Kitab'a ilişkin bir tefsir kuramı, eleştirel bir şerh yöntemi (hermenötik) öneren Spinoza'nın bu

bağlamda kendi geleneğimize ciddi katkı sağlayacağını düşünüyoruz (TTP: 99 vd.). Kutsal metinleri anlama noktasında hermenötik ve tarihsellik gibi metodolojilerle bizlere pratik bir örnek sunmaktadır. Yine, Kutsal metinlerin hem yorumlanması ve şerh edilmesi hem de problematik açıdan onlardan istifade edilmesi açısından önemli bir numunedir. Söz gelişi Spinoza'nın, Kitab-ı Mukaddes'te ele alınan vahiy, peygamberlik, mucize, ilahi yasa vb. konuları, analitik felsefi bakış tarzıyla ele aldığını söyleyebiliriz. Benzer bir bakış açısıyla her kutsal metindeki bu nevi konular ya da problemler irdelenebilecektir.

Spinoza, Yahudi-Hıristiyan geleneğinden gelen birisi olarak, bize bu geleneğin temel sorunlarının en kapsamlı bir tartışmasını da sunmaktadır. Özellikle kendi geleneğimizde söz konusu edilen Tevrat ve İncil'in tahrif edilmişliğine, bazı İsrailoğlu peygamberlerine atfedilen yakışsız sıfatlara, İncil'de Hz. İsa için söz konusu edilen bazı Tanrısal vasıflara ve Yahudilerin 'seçilmiş millet' olduklarına vs. ilişkin eleştirilere ve tartışmalara da önemli katkılar sağlamaktadır. Çünkü o, iyi bir Kitab-ı Mukaddes uzmanı olarak yetişmiş biri olarak Tevrat ve İncil'in insan eliyle kaleme alınmış ve tahrif edilmiş bir metin haline getirildiğini, dolayısıyla Kitab-ı Mukaddes metinlerinin Tanrı kelâmı olamayacağını, Yahudilerin 'seçilmiş halk' olmadığını, bu metinlerdeki teslis dogmasının da Hıristiyanların kendilerinin Hıristiyanlık adına uydurdukları bir doktrin olduğunu ve enkarnasyon bağlamında Hz. İsa'nın Tanrı olamayacağını ancak Tanrı'dan vahiy alan bir peygamber olduğunu cesurca ve açıkça dile getirmektedir (TTP: 18-9, 64 vd.; 1996: 344-5). Bir anlamda denilebilir ki Spinoza, Kur'an'ın farklı şekilde izah etmeye çalıştığı Kitab-ı Mukaddes'in tahrifi meselesini, bizzat Kitab-ı Mukaddes metinleri üzerinden hareket ederek ortaya koymaktadır. Onun bu çabası, Kitab-ı Mukaddes'in Tanrı kelâmı olamayacağı ve Tanrı adına uydurulmuş bir metin olduğu şeklinde sonuçlanmıştır. Dolayısıyla onun bu çabayla elde ettiği sonuçların bir kısmı, hem Kur'anî verilerle hem de İslam düşüncesindeki tezlerle örtüşmektedir. Böylece onun *Teolojik-Politik İnceleme*'de değindiği bu ve benzeri birçok konudaki malumatlar, geleneğimiz açısından hem teolojik hem de felsefi değeri ve önemi olan hususlardır. Yani bu yönüyle o, gerek ilahiyat gerekse felsefe camiasına, güncelliğini hala koruyan hatırı sayılır katkılar sağlamaktadır.

Spinoza'nın bu eserinde ele aldığı Eski Ahit ve Yeni Ahit üzerine değerlendirmeleri, ülkemizdeki Dinler Tarihi çalışmaları açısından da önem arz etmektedir. Özellikle hem Yahudi tarihi ve Hıristiyanlığın menşei hem de Kitab-ı Mukaddes metinlerine dair düşünceleri, bu konuda yeni açılımlar sağlayacak niteliktedir. Ona göre Yeni Ahit, Eski Ahit'in tekrarı olduğundan dolayı ne eldeki Hıristiyan kutsal metinleri yeni bir kutsal metin ne de bugünkü Hıristiyanlık yeni bir dindir: Yeni Ahit'in kitapları, (Eski Ahit'ten) ne farklı doktrin içerirler, ne onlar (Yeni Ahit ve Eski Ahit) bir misâkın dokümanları olarak yazılmışlar, ne de tabiat ile tamamen uygun olan evrensel din ile ilgili yeni bir şey içerirler; bunu bilmeyenler bunun aksini düşünür (TTP: 114-81).

Sonuç

Daha önce de işaret edildiği gibi Spinoza'nın *Teolojik-Politik İnceleme*'yi yazma nedenleri arasında zikrettiği üzere, eserin öncelikli olarak teolojik önyargıları bertaraf etmesi beklenmektedir. Bu önyargılar, ona göre insanların akıllarını felsefeye vermelerini engellemektedir. İkinci olarak bu eserin, felsefe yapma ve düşündüklerimizi söyleme özgürlüğünü hakıyla gerçekleştirmemize imkân vereceği umulmaktadır. Spinoza, bu özgürlük için meşru olan tüm yolları seferber etmektedir. Düşünce özgürlüğü de, hiçbir zaman hiçbir yerde önemini ve değerini asla yitirmemektedir. Değindiğimiz noktalar, bu eserin anlaşılmasında dikkatlerden uzak tutulmaması gereken hususlardır.

Ancak Spinoza'nın bizzat kendisinin, teolojik önyargıları yıkmak için bu eser kaleme aldığını belirtmiş olmasına rağmen, hala günümüz felsefe dünyasında, hem Batı'da hem de ülkemizde onun bu şaheseri teolojik önyargılarla okunmakta, anlaşılıp algılanmaktadır. Sözgelisi, o, peygamberler hakkındaki bölümde, Kitab-ı Mukaddes'te çelişkili ifadelerin olduğunu ve bir peygambere vahyedilen bir konunun bir başka peygambere tam zıddı ve çelişği şeklinde vahyediliğine işaret eder. Dolayısıyla Spinoza, Kitab-ı Mukaddes'te bir birine zıt ifadelerin olduğunu tüm teferruatıyla izah eder. Yine bir yerde bir peygamberin (I. Samuel, XV: 29) Tanrı'nın sözünden dönmeyeceği ve pişman olmayacağı vahyedilirken bir başka

peygambere Tanrı'nın yaptıklarından nadim olacağı vahyedilir (Yeremya XVIII: 8-10; Yoel II: 13).

Buna benzer örneklere bakarak bazı yorumcuların teolojik ve felsefi bir önyargı hatta körlük ile Spinoza'nın vahyi, peygamberliği ve Kutsal Kitabı inkâr ettiğini, dolayısıyla da onun ateist bir filozof olduğu sonucuna basitçe ulaşabilmektedir. Oysa o, ciddi bir filozof ve teolog edasıyla Kitab-ı Mukaddes'te zikredilen tezatları, yanlışları ve paradoksları bir bilim insanı olarak ele almaktadır. Hatta bu metinlerde bazı tahrifatların var olduğuna dikkat çekerek gerçek teist anlayışla söz konusu ifadelerin çeliştiğini vurgulamaktadır.

Kısacası Spinoza'nın söz konusu eseri, din, teoloji, felsefe ve siyaset gibi dört temel argümanın ağları etrafında kurulmuş gözükmektedir. Dolayısıyla söz konusu dört mühim sahanın tüm temel tartışmaları; din-teoloji, din-felsefe, din-bilim ve din-siyasetin birbirleriyle ilişkileri, süzme ve saf bir mahiyette esere mündemiç kılınmıştır. Bu nedenle eser, bu perspektifler dikkate alınmadan sağlıklı anlaşılacağı gibi bu sahaların temel kavram ve tartışmalarına vakıf olamayan bakış açıları da onun söz konusu eserini layıkıyla anlayamayacaktır.

Şu halde bu makale vesilesiyle demek istiyorum ki, Spinoza'nın genel felsefesi olduğu kadar bilhassa *Teolojik-Politik İnceleme* adlı eseri, layığı veçhile ve sağlıklı bir şekilde anlaşılacaksa, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi dinler, bunların temel kavramları ve tartışmaları çok iyi bilinmeli ve özellikle de belli bir teolojik müktesebata sahip olunmalıdır. Böylesi bir bakış ancak Spinoza'nın sağlıklı ve doğru anlaşılmasına imkân verebileceği gibi, *Teolojik-Politik İnceleme*'nin de yeniden sağlıklı ve doğru anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Balibar, E. (2004). *Spinoza ve Siyaset* (çev. S. Soyarslan). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Bayrakdar, M. (2007). *Bir Hıristiyan Dogması: Teslis*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Colerus, J. (1706). *The Life of Benedict de Spinoza*. London: D.L. & Sold.
- Encyclopaedia Britannica* (1973). Benedict de Spinoza. Vol. 17. Chicago: William Benton Publisher.
- Harris, E.E. (1992). *Spinoza's Philosophy: An Outline*. London: Humanities Press.
- Hegel, G.W.F. (1996). *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi* (çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Işık, T. (2008). Biyografi: Yirmi Üçünde Bir Kâfir. *Radikal Kitap*, 31.
- Lloyd, G. (1996). *Spinoza and the Ethics*. London: Routledge.
- Lucas, J.M. (1992). *The Oldest Biography of Spinoza* (ed. & trans. A. Wolf). Bristol: Thoemmes Press.
- Moreau, P.-F. (1996). Spinoza's Reception and Influence (trans. R. Ariew). *The Cambridge Companion to Spinoza* (ed. D. Garrett). Cambridge: Cambridge University Press.
- Nadler, S. (2008). *Spinoza: Bir Yaşam* (çev. A. Duman & M. Başhekim). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pollock, S.F. (1899). *Spinoza: His Life and Philosophy*. London: Duckworth & Co.
- Ross, K.L. (1999). Baruh Spinoza. <http://www.friesian.com/spinoza.htm>.
- Schipper, L. (1993). *Spinoza's Ethics: The View from Within*. New York: Peter Lang Publications.
- Scruton, R. (1991). *Spinoza*. Oxford: Oxford University Press.

- Shanks, A. (1938). *An Introduction to Spinoza's Ethics*. London: Macmillan & Co.
- Spinoza, B. (1951). *A Theologico-Political Treatise* (trans. R.H.M. Elwes). New York: Dover Publications.
- Spinoza, B. (1995). *The Letters* (trans. S. Shirley) Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Spinoza, B. (1996). *The Correspondence of Spinoza* (ed. & trans. A. Wolf). New York: Russell & Russel.
- Zweig, A. (1946). *The Living Thoughts of Spinoza*. London: Cassell.

